

**Alisher DONIYOROV**

**“Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va manbashunosligi”**

**kefedrasi professori, t.f.d., TДШУ**

**Javoxir DEDAMIRZAYEV**

**“Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va manbashunosligi”**

**kefedrasi o‘qituvchi-stajyori, TДШУ**

## **XITOIY MANBALARIDA TOJIK XALQINING ETNOGRAFIYASIGA DOIR MA'LUMOTLAR**

Xitoy manbalaridagi Tojik xalqining etnik tarixiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ularda hozirgi Tojikiston hududida yashayotgan aholini “Tyaoji” deb nomlangan. Bu aholi haqida dastlabki ma‘lumotlar Sima Chyaning “Tarixiy yilnomalar” asarida yozilgan. “Tarixiy yilnomalar”da (Shiji, 123-bob) yozilishicha, knyaz Chjan Chyan Guan-yuan davrida (mil. avv. 140-135) Dovon (Farg‘ona), Da Yuejchi (Kushon), Dasya (Toxariston) va Kangyuy (Xorazm)ga tashrif buyurgan. Hamda, imperatorga quidagicha xabar yuborgan: “Ansi g‘arbdan Tyaoji, shimoldan - Yansay va Ligan bilan chegaralangan. Tyaoji Ansi shahridan g‘arbiy tomonga, g‘arbiy dengizga yaqin bir necha ming li ( 1 li qadimgi Xitoy o‘lchov birligi, taxminan 576 metrga teng, hozirgi kunda esa 500 metr) yotadi. Iqlimi issiq, tuprog‘ nam, ular dehqonchilik bilan shug‘ullanib, asosan guruch ekishadi. Ansi (Eron)ga qaram bo‘lgan ko‘plab mayda-chuyda hukmdorlardan biri bo‘lishgan”[2:151-152]. Ushbu jumladan kelib chiqib hozir kunda tojik tarixchilari tyaoji bu Tojik xalqining ajdodlarini Xitoycha nomlanishi, ushbu hudud esa hozirgi kundagi Tojikiston hududi deb qaralmoqda. Tyaoji esa tojik etnoniming Xitoycha talaffuzi deb hisoblanmoqda.

Shuningdek, ushbu hududda yashovchi xalq haqida yana quidagicha ma‘lumotlar saqlanib qolingan: Chjan Chyan 121 yildagi voqealarni tasvirlanganida, Xitoy elchilari Ansi (Parfiya), Yansay, Livan (Rim), Tyaoji va Shenduga yuborilganligi aytiladi[2:158]. Yana bir ma‘lumotda esa: “Katta Xan sulolasi tarixida (Chian Hanshu, 95-bob) esa ushbu qabila istiqomat qiladigan hudud haqida “Tyaoji poytaxti yuz kunlik masofada joylashgan va g‘arbiy dengiz (Sihay-Orol dengizi bo‘lishi mumkin) yaqinida joylashgan. Iqlimi iliq va tuproq namligining uchun guruch ekilgan[2:182] deb yozilgan”.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, birinchi navbatda, Xitoyliklarni Tyaoji mamlakati Parfiyaning g‘arbiy qismida joylashganligi va ko‘plab mayda-chuyda hokimliklarga ega bo‘lganligi qiziqtiradi. Ammo keyin ushbu hududlar Parfiya tomonidan zabt etilgan. Balamiy “Tabariy tarixi” asarida ularning yashash hududlarini quidagicha tasvirlagan: “Dajla va Isfahondan Iroqgacha, Ko‘histon va Jannatdan to Tabariston va Kerman hamda Xuroson daryolaridan Amudaryo sohillarigacha, ularning barchasi o‘z hukmdorlari va oqsoqollari bilan birga qabilaviy yerlardir” [3:135]. Abu Rayhon Beruniy o‘zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida “Arshakiylar mintaqalaridan birining hukmdorlari bo‘lgan, ammo boshqa qabilalar ularga bo‘ysunmaganlar va faqat eronlik bo‘lganliklari uchun ular hurmatga sazovor bo‘lishgan” deb tojiklarga nisbatan aytishgan[4:135].

Ushbu xalq haqidagi Xitoy manbalariga yana bir bor toʻxtaladigan boʻlsak, Kichik Xan sulolasi tarixida (Xou Hanshu, 118-bob) shunday maʼlumot bor: “Tyaoji, Ansi va boshqa davlatlar Saroyga tarjimonlar bilan birga 40,000 jin miqdorida sovgʻalar yuborishdi. 97-yil yozda Gan Ying Pan Chaodan gʻarbiy tomonga yuborildi, u oʻz navbatida Gʻarbiy dengiz (Sihay)ga yetib, qaytib keldi” [2:217].

Shu xalq haqida farmonlar va hujjatlarda ham maʼlumotlarning saqlanib qolganligi chindan ham Tyaoji qabilasi mavjudligini va ular hozirgi Tojikiston va Afgʻonistonning shimoliy-sharqiy hududida istiqomat qilishini bilishimiz mumkin. Yaʼni miloddan avvalgi 56 yilda Xitoy imperatori tomonidan Gʻarbiy yerlarning hukmdori etib tayinlangan Pan Yun quidagicha yozib qoldirgan “Tyaojichi qarorgohi togʻda joylashgan, atrofi 40 lini tashkil qiladi; gʻarbiy dengiz yaqinidagi uch tomondan: janubdan, shimoldan va sharqdan, faqat shimoli-gʻarbdan unga quruqlik yoʻli bor. Iqlimi issiq, tuproq nam, arslonlar, bizonlar, tovuslar, tuyaqushlar kabi hayvonlar yashab, krujka oʻlchamidagi tuxumlar topilgan. Shimolga, keyin esa sharqqa 60 kunlik ot yurgandan keyin sharqda joylashgan. Tyaojilarning asosiy harbiylari atrofdagi kichik shaharlarni nazorat qilishgan”[2:224].

Ilk oʻrta asrlarga oid xitoy yilnomalarida ham ushbu xalq haqida maʼlumotlar keltirilgan boʻlib, ularning nomlanishida deyarli oʻzgarish sodir boʻlmaganligini koʻrishimiz mumkin. Ushbu davrga oid “Shimoliy sulolalar tarixi”da (Beishi, 97-bob) VI-VII asr voqealari haqida quyidagicha berilgan: “Bosina hukmdori Gʻarbiy Nyumidagi Suli shahrida oʻz qarorgohiga ega va bu qadimgi Tyaoji viloyati; unda yashovchi aholi eskiz shaklida toʻqilgan, marvarid va qimmatbaho buyumlar bilan bezatilgan shaftanli koʻylak kiygan. Erkaklar sochlarini qirqishgan, oq teridan shlyapa kiyib, bosh qismdan kiyiladigan koʻylak kiyishgan. Ayollar yer haydash uchun uzun koʻylak va katta shalvar kiygan; ularning oldidagi sochlar toʻplangan. Va yomonlikni ketkazish uchun kumush va kumush gullar bilan bezalgan rang-barang koptoklar iplari bilan yelkaga tushirib turishgan. Hududda asosiy saroydan tashqari, oʻrta joylarda joylashgan davlat saroylari singari boshqa joylarda oʻnga yaqin kichik saroylarga ega. Har yili toʻrtinchi oyda u tashqi saroylarni aylanib chiqadi va oʻninchi oyning oxirida, hukmdor taxtga oʻtirgandan soʻng, qobiliyatli bolani oʻz oʻgʻillaridan tanlab oladi va yashirincha ismini va muhrini yozadi, uni na oʻgʻillari va na zodagonlar biladilar. Koʻrinishidan, ular hukmdor vafot etgach umumiy yigʻilishadilar va unda ismi aniqlangan kishi taxtga oʻtiradi va uning aka-ukalari chegara postlariga yuboriladi va bir-birlarini hech qachon koʻrmaydilar”[2:261-262]. Bu ham ushbu xalqlarda oʻziga xos boshqaruv tizimi borligidan dalolat beradi va bu qadimiy xalqlarda mavjud boʻlgan ibtidoiy boshqaruvning bir shakli boʻlgan. Bu boshqaruv shakli Eroniy xalqlarda ham mavjud boʻlib, ushbu xalqlar oʻrtasida qarindoshlik va madaniy aloqalar mavjud boʻlganligidan dalolat beradi.

Ushbu davrga oid yana bir manba hisoblangan “Suylar sulolasi tarixi” (Suishu, 83-bob) asarida ham Tyaojilar haqida koʻplab maʼlumotlar uchraydi. Ulardan quidagini keltirishimiz mumkin: “Sule shahrida Dage daryosining gʻarbiy qismida joylashgan. Bu qadimgi Tyochjilar yeridir. Hukmdor Kusaxo laqabini olgan ... Hukmdor koʻpincha oʻz odamlarini sovgʻalar bilan Xitoy imperatoriga yuborgan. Poytaxtdan. bir necha yuz kilometr dengizdan gʻarbgga, sharqdan 4000 ga qadar Muga, shimoliy-gʻarbiy tomondan

Foliniga 4500 km, sharqdan Gua-Jega 11,700 km.ga teng. Yang-di [605 - 616] Bosa shahriga elchilar yuborgan. u yerdan mahalliy hukmdor Xitoydan elchilarini qabul qildi ...”[2:288].

Yuqorida aytilganlardan ko‘rinib turibdiki, biz Sosoniylar davri voqealari haqida gaplashmoqdamiz. Darhaqiqat, bu vaqtda ikkita poytaxt bor edi. Ulardan biri Ktesefon deb nomlangan va uning yana bir nomi Beh Ardasher, ikkinchisi esa Istahr edi. Tojik etnografiyasini o‘rganish uchun manbalarda u yerdagi xalqlar urf-odatlarini haqida ma’lumotlar keltirilgan. Ma’lumki, Sosoniylar shohi Ardasher Babakan davrida Zardushtiylik dini rasmiy dinga aylandi. Ushbu din ham tojik qabilalarini birlashuviga xizmat qilgan deyishimiz mumkin.

Hanshu, Suyshu va Beyshi yilnomalarida tojik xalqining ajdodi bo‘lgan tyaoji qabilasi haqida ko‘plab ma’lumotlar berilgan bo‘lib, Sin Tanshu yilnomasida esa Tyaoji qabilasi haqida aniq ma’lumotlar berilmagan, biroq, o‘sha davrda hozirgi Tojikiston Respublikasi hududida bir qancha mustaqil hokimliklar mavjud bo‘lganligi yozib qoldirilgan. Jumladan:

Gudo davlati. “Sin Tan shu”da juda qisqa tavsif berib o‘tilgan. Unda Tan sulolasiga kelgan ikki elchilar to‘g‘risida aytib o‘tilgan (729-733 yillar), hamda bu haqda imperator farmoni ham mavjud. Xitoy manbaalarida keltirilgan haqqoniy materiallar asosida, hamda katta bo‘lmagan Gudo davlatining Tan dalatining saroy arboblarning “Ma’muriy-hududiy ijodi” doirasiga qo‘shilishi, “Arab xavfining” bu davlatlar boshqaruvidagilarni o‘ziga sharq davlatlaridan ittifoqchi izlashga majbur bo‘lgani – yana bir yorqin dalil bo‘la oladi. Dudu Gaofu boshqarmasining barpo etilishida yagona sabab bu Tan imperatori saroyida Gudoshi davlatining elchilarining paydo bo‘lishidir. Tan imperiyasining Gudoshi davlati bilan o‘zaro aloqaalarining asl mohiyatini tushunishdagi eng katta omil bu, Gudo yoki Gudoshi davlatining, Qo‘rg‘ontepadan shimolda hozirgi Tojikistonning Xuttalon tumanida joylasha turib VIII asrda arablarning deyarli butun O‘rta Osiyoni bosib olganiga qaramay mardlarcha qarshilik ko‘rsatgani bo‘ladi. Bu tumanda dudu Gaofu (Qobuldagi dudu boshqarmasi) boshqarmasining tuzilishi ham shu sababdan edi. Tan imperatorlarining va ularning vakillarining qoidalarga rioya qilishi shundan dalolat beradiki, o‘sha vaqtda o‘sha tumanda ya’ni “tuzulayotgan” yangi dudu(bu unvon odatda Tan sulolasi(618-907) davrida qaram o‘lkaning boshqaruvchisiga berilgan unvon bo‘lgan) boshqarmalari saroy vakillarida juda tushunarsiz tasavvurlarni keltirayotgan edi. Aks holatda Gudoshi davlatining janubidan uzoqda joylashgan shahar degan nom berilmagan bo‘lardi. Xuttalon Xitoy o‘rta asrlarida qo‘lyozmalarda qator transkripsiyalarda ko‘rsatilgan[5:40]. Gudoshi nomi berilgan. “Sin Tan shu”da kichkina ma’lumotnomada ham keltirilgan[5:221], unda Kedolo deb atalgan. ЧЭНЬ ЧЖУНМЯНЬ ning takidlashicha “Suy Shu”da bu davlat Xedo deb ko‘rsatilgan, “Sin Tan shu”da — Adolo. Bu davlat turli yilnomalarda turlicha atalishini asosiy sababi, iyerogliflar va ularning talaffuzlari turli davrlarda turlicha bo‘lgan. Lekin turli davrlarda ham ushbu hududga bo‘lgan xitoyliklarning qiziqishi yo‘qolmaganidan dalolat beradi.

Bu davrga oid Tyaojilarning yana bir kichik davlati bu Kosedo davlati edi. “Suy Shu” da bu davlat haqida quyidagilar aytilgan: Kosedo davlati qadimiy Toxiriston yerlarida (qismida) joylashgan, aylanasiga 3000 li (1500 km). Davlat anchagina katta

boʻlgan, Uning poytaxti aylanasiga 10 li (5 km). Davlat boshligʻi yoʻq, tyutze “turklariga” qaram boʻlishgan. E.Shavanning yozishicha, Kosedo davlati, Afgʻoniston shimolidagi Anderab yaqinida joylashgan[6:275]. Zamonaviy Xitoy mualliflari ham bunga qarshilik qilishmayapti.

Shunga qaramay zamonaviy Tojik tarixnavislari Xitoy manbalaridagi Eranshahr mamlakati Sosoniylar hukmronligiga qadar Tyaoji, yaʼni tojiklar deb nomlanganligi deb hisoblaydilar. Sosoniylar hukmronligi davrida u Bose deb nomlangan, bu tojiklarning qadimiy mamlakati ekanligini va Bose hukmdor nomidan Malik tomonidan qabul qilinganligini taʼkidlaydilar. Lekin bu qarashlar hali oʻz tasdigʻini topmagan.

Tojik tilidagi soʻzning kelib chiqishiga oid adabiyotlarni tahlil qilar ekan, N.Xanikov “tojik degani toj kiygan odam” degani deb taʼkidlaydi. Bu shunchaki gap shohona toj haqida emas, Zardusht taʼlimotida juda muhim va mistik ahamiyatga ega boʻlgan narsalar haqida va shubhasiz bu eʼtiqod tarafdorlari ilgari kofirlardan farq qilar edi. Masihiylar xochni koʻtarib olib yurishlari va musulmonlar esa salla oʻrashlari bilan ulardan farqlangan. Bularning barchasidan kelib chiqadigan boʻlsak, tojikcha va arabcha soʻz sifatida “savdobi” (godson) yoki Banu Salib (xochning oʻgʻli) degan soʻz, bizning dehqonimiz, yaʼni suvga choʻmgan, xochni koʻtargan, dastlab etnik nom emas, degan xulosaga kelish mumkin. Bu maʼlum bir qabila nomi bilan nomlangan, ammo shunchaki Zardusht taʼlimotlarining barcha izdoshlarini nazarda tutgan. Bu ism Zardusht dinida eng keng tarqalgan yoki u birinchi boʻlib qadimgi Baqtriya va Soʻgʻdiyona davlat diniga aylangan joylarda keng tarqalgan.”[7:42].

Keyinchalik XI asr oxirida tarixiy va badiiy adabiyotlarda “tojik” etnonimi Eron millatining nomi sifatida qayta ishlatila boshlandi[8:637]. Shuningdek, Xayrulloh Mustafining “Naqzat-ul-Qulub” (1340) asarini oʻqib chiqqan Millerning soʻzlariga koʻra, XIV asrda Erondan kelib chiqqan aholi fors va ozar, pahlaviy, kurd, tat, talish lahjalarida soʻzlashadigan “tojiklar” deb nomlangan. Xayrulloh Mustafiyning soʻzlariga koʻra, Ozarbayjon gʻarbidagi Urujiya koʻlining shimoliy sohilidagi Tasuj shahrida tojiklar hali ham yashagan. Shuningdek, XIV asrda Tabriz aholisi, turkiy til qabul qilinishidan oldin tojiklar boʻlgan ”[9:213].

XVI asrga qadar, Eronda Safaviylar hokimiyat tepasiga kelgunga qadar forsiy tilida soʻzlashadigan barcha eron xalqlari asosan “tojik” atamasi bilan tilga olingan.

**Xulosa.** Yuqoridagilardan xulosa qiladigan boʻlsak, tojik xalqi oʻz tarixini xitoy manbasida qayd etib oʻtilgan Tyaoji qabilasini oʻz ajdodi sifatida qarash mavjud boʻlib, bu xalq haqida asosiy maʼlumot bevosita xitoy manbalariga borib taqaladi. Ushbu manbalarga qaraydigan boʻlsak ushbu qabila Markaziy Osiyoning janubi-sharqida istiqomat qilganligini bilishimiz mumkin. Bundan koʻrinib turadiki, ushbu hududlar hozirgi kundagi Tojikiston Respublikasi hududi oʻrniga toʻgʻri kelishini koʻrishimiz mumkin. Lekin shu bilan birga tojik etnonimi kelib chiqishi boʻyicha hozirgi kunga qadar yaxlit bir toʻxtamga kelinmagan. Xitoy manbalaridagi tyaojilarning urf-odatlar va yashash sharoitlari Markaziy Osiyo hududidagi boshqa xalqlarning kiyimlari va yashash sharoitiga oʻxshash ekanligini koʻrishimiz mumkin. Bu esa ilk oʻrta asrlarda Markaziy Osiyo hududida istiqomat qilayotgan xalqlar orasida madaniy aloqalar juda yaxshi boʻlganligidan dalolat beradi.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI**

1. Madraimov A.A., Fuzailova G.S. Tarixiy manbashunoslik. – T.: Fan, 2007. – 264 b.
2. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средний Азии в древние времена. – Москва, 1958.Т.II. – 347 с.
3. Балъами М. Таърихи Табари. – Душанбе, 1992, – 392 с.
4. Беруни А. Осор-ул-бокия. – Душанбе, 1930, – 135 с.
5. Син Тан Шу. bob 221Б, bet 8б, 9-12
6. Chavannes, 1903a, p. 275, not. 2
7. Ханьков Н. В. Записки по этнографии Персии. – Москва, 1977. Ее перевод Ханьков Н. В. Андешахой роеъ ба тахкики мардуми Эрон. –Душанбе, Маориф, 1992, – 420 с.
8. Зехни Т. Калимаи “точик” дар осори гузаштагон.- в кн: Точик, точдор. – Душанбе, 1990. – 637 с.
9. Миллен Б. В. К вопросу о языке населения Азербайджана до отурчения этой области. Ученые записки. Т. 1. 1928, – 213 с.